

KUDÜS FATİHİ ATSIZ B. UVAK ET-TÜRKÎ

JERUSALEM CONQUEROR ATSIZ B. UVAK AT-TURKI

Geliş Tarihi: 15.04.2022 Kabul Tarihi: 26.08.2022

✉ NADİR KARAKUŞ

DOÇ. DR.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-1508-9752

nadirkarakus@hitit.edu.tr

Öz

Malazgirt Zaferi öncesi Suriye ve Filistin'e giren Nâvekiye Türkmenleri, başbuğları Kurlu ve onun ölümünden sonra da Atsız Bey ile önemli işler yapmışlar, burada bir devlet kurmuşlardı. Remle'nin ele geçirilmesini 1071'de Kudüs'ün fethi takip etmiş, Atsız şehirde tam bir barış ortamı kurmuş, halkın refahını artırdıkları gibi ticareti devam ettirip Sünnî eğitimi de şehirde yeniden hâkim kılmıştı. Buraya gelen Gazzâlî, Turtûşî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî gibi âlimler Kudüs'te dersler vermişler, Nizamiye medreselerinin şubeleri mukaddes şehri de aydınlatmaya başlamıştı. Atsız'ın Mısır seferinin başarısızlıkla neticelenmesinden sonra çıkan bir isyanla birlikte şehirde yeniden Fatimî hâkimiyeti başlasa da bu uzun sürmemiş ve Atsız 1077'de bir kez daha Kudüs'e hâkim olmuştu. Selçuklu hâkimiyetinden memnun halk da yeni duruma oldukça memnun kalmışlardı. Atsız, 1079'da Tutuş b. Alparslan tarafından öldürülse de Kudüs'teki düzen ve refah, Haçlıların bölgeye gelmesine kadar devam etmişti. Sonrasında ise 1098'de Fatimî hâkimiyetini 1099'da Haçlıların işgali izlemiş, Kudüs yeni katliamlarla farklı bir şekle bürünmüş, şehir 1187'de Selahaddin'in Kudüs'ü yeniden fethetmesine kadar Frankların idaresi altında kalmıştı.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Kudüs, Selçuklular, Atsız, Fatimîler.

ABSTRACT

Nâvekiye Turkmans, who entered Syria and Palestine before the victory of Manzikert, did important things with their leader Kurlu, and after his death, Atsız Bey. They established a state there. The conquest of Remle was followed by the conquest of Jerusalem, Atsız and his soldiers established a complete peace in the city, continued trade as they increased the welfare of the city, and made the Sunni education redominate the city. Scholars such as Ghazali, Turtushi and Abu Bakr Ibn al-Arabi who came here gave lectures in Jerusalem, and branches of the Nizamiye madrasas began to illuminate the holy city. After the failure of Atsız's Egypt expedition, the Fatimid domination started again with a revolt in the city, but this did not last long and Atsız knew how to dominate Jerusalem once again. The people, satisfied with the Seljuk domination, were also happy with the new situation and continued their lives. Although Atsız was destroyed by Tutush in 1079, the Seljuk presence in Jerusalem continued in the same order and prosperity until the Crusaders came to the region. Afterwards, Fatimid domination in 1098 was followed by the occupation of the crusaders in 1099, Jerusalem took a different form with new massacres and had to continue on its way with pains.

Keywords: Islamic History, Jerusalem, Seljuks, Atsız, Fatimids.

SUMMARY

The victory of 1071 Malazgirt is an important event in World History as well as Turkish-Islamic History, it is an important breaking point. The Oghuz Turks, who came to Syria and Palestine as well as to Anatolia before this brilliant victory, made an effort to establish a homeland and a state here. The Navekiyya Turks, who were loyal first to Sultan Alparslan and then to his son Malikshah, came to Palestine after many adventures and captured Remle, one of the most important cities of the region, and established a state there. With the death of their Chief Kurlu Bey in 1070, the chiefs named Atsiz took over the head of the Turkman, and soon after, the holy city of Jerusalem was captured under his leadership.

The governor of the city belonging to the Shiite Fatimids surrendered safely and left the city with his family and treasures. This tolerance was not spared from Jerusalem, its holy places and its people, which had witnessed many destructions and wars before. After that, the city was calm, trade continued, social life was not interrupted, and the welfare level of the people increased. After that, Atsiz, who also eliminated the opposition Turkman chief Shöklü, carried out an expedition to Egypt, where the Fatimids ruled, which was the biggest obstacle to the Islamic union, which was also the greatest ambition of Sultan Alparslan. This time, it aroused great horror in Egypt; however, the Turks were defeated due to the misfortunes and betrayals of Atsiz. Atsiz, who lost his brothers in this war, managed to save his life.

Although Atsiz reached Damascus, which he had captured before, safely after this defeat, the former Fatimid supporters in Jerusalem took possession of the city by revolting in this chaos. Despite making Damascus his capital, Atsiz, who left his family in Jerusalem, reacted harshly to this betrayal and unlike the first one, he recaptured Jerusalem and committed a massacre in the city. Those who took refuge in the Dome of the Rock were safe from this massacre, and some rebels were deported to the city of Tyre on the coast, just like when Saladin captured Jerusalem in 1187. One of the most striking events during and after this process were the scholars and Sufis who flocked to Jerusalem. Many scholars, from Imam Ghazali to Andalusian Maliki fiqh scholar Turtushi, from another Andalusian jurist Ibn al-Arabi to Hanafi jurist

Abu Said al-Zanjani, have guided people by establishing circles of lectures here. This environment was first established by Atsiz, then another Turkman chief Artuk b. Eksuk. However, the real hero in this regard was Atsiz Bey, and he supported the conquest movements he started with scientific activities and made justice prevail in the region.

The multinational and fragile political structure of Syria in this period formed another aspect of the issue. Although they were affiliated with the Shiite Fatimids in Egypt, the Mirdasis, who found it wiser to adhere to the Seljuks, are among the most important examples of this. Again, the fact that the Fatimid governors in Tyre and Akka, which are coastal towns, could not obey Atsiz and his subordinates is an indication of this. On the other hand, although the Turkmens here were supported by the Great Seljuk Sultan Malikshah, upon the rumors that Atsiz was killed in the war in which he was defeated in Egypt, Sultan Malikshah sent Tutush, the governor of Ganja, to the region, but when it was understood that Atsiz was alive, he was ordered to stay around Aleppo. In this period, when the central administration of the Great Seljuks began to weaken, the Fatimid pressure on Damascus brought Tutush and Atsiz together with the same goal. After the danger was eliminated, Tutush killed Atsiz, whom he saw as a rival, and dominated Syria and Palestine. Although he gave Jerusalem to Artuk, another Turkmen lord with him, he left Aleppo and Damascus to his own administration. As a result of these events, when Artuk Bey died in Jerusalem in 1091, this holy city was under the rule of his sons, Ilgazi and Sokmen. The fire of knowledge and justice that Atsiz lit in Jerusalem continued to burn after that, and the city, which was captured by the Fatimids in 1098 by the Crusaders in 1099, was dragged into a deep depression after that. The holy city of Jerusalem will end with Saladin's re-conquest of Jerusalem 88 years after this turmoil and occupation, and Jerusalem will meet a second Atsiz.

GİRİŞ

Malazgirt Zaferi öncesi Suriye ve Filistin'e giren Nâvekiye Türkmenleri, başbuğları Kurlu ve onun ölümünden sonra da Atsız Bey ile önemli işler yapmışlar, burada bir devlet kurmuşlardı. Remle'nin ele geçirilmesini 1071'de Kudüs'ün fethi takip etmiş, Atsız şehirde tam bir barış ortamı kurmuş, halkın refahını artırdıkları gibi ticareti devam ettirip Sünnî eğitimi de şehirde yeniden hâkim kılmıştı. Buraya gelen Gazzâlî, Turtûşî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî gibi âlimler Kudüs'te dersler vermişler, Nizamiye medreselerinin şubeleri mukaddes şehri de aydınlatmaya başlamıştı. Atsız'ın Mısır seferinin başarısızlıkla neticelenmesinden sonra çıkan bir isyanla birlikte şehirde yeniden Fatimî hâkimiyeti başlasa da bu uzun sürmemiş ve Atsız 1077'de bir kez daha Kudüs'e hâkim olmuştu. Selçuklu hâkimiyetinden memnun halk da yeni duruma oldukça memnun kalmışlardı. Atsız, 1079'da Tutuş b. Alparslan tarafından öldürülse de Kudüs'teki düzen ve refah, Haçlıların bölgeye gelmesine kadar devam etmişti. Sonrasında ise 1098'de Fatimî hâkimiyetini 1099'da Haçlıların işgali izlemiş, Kudüs yeni katliamla Kudüs, üç ilâhî din için de kutsal bir şehirdir. Tarihî geçmişi¹ ile önemli bir konumda olmuştur. Urusalim, Urusilimmu, Yruşim, Yerûşâlem ve Jerusalem gibi isimleri Arapça tercümelelerinde “*Dârüsselâm*” ve “*Medinetüsselâm*” olarak değişmiştir.² Müslümanlar ise şehre “*bereket, mübarek olmak*” anlamına gelen Kudüs ismini vermişlerdir.³ Kudüs, Kur'an-ı Kerim'de “*el-Mescidü'l-Aksâ*”,⁴ “*mübevee sidk*”,⁵ “*el-arzu'l-mukaddese*”⁶ gibi tabirlerle anılmıştır. Bu tabirlerle Beytül Mukaddes⁷ veya Kudüs'ün de içinde bulunduğu Filistin toprakları kastedilmiştir.⁸

¹ *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (New York: Hardcover, 1962), 2/843; *Encyclopedia Judaica* (Jerusalem: Keter Publishing House Jerusalem Ltd., 1982), 9/1379.

² *Dictionnaire de la Bible* (Paris: Excelsis, 1912), 3/2, 1318.

³ Ebû'l-Fadl Cemâlüddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1414), “kds”, 6/168-170.

⁴ el-İsrâ 17/1.

⁵ Yûnus 10/93.

⁶ el-Mâide 5/21.

⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an* (Beyrût: y.y., 1405/1984), 15/16-17.

⁸ Fahreddin er-Razî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: y.y., ts.), 11/196-197.

Mukaddes şehirler insanların huzur buldukları yerlerken, tarihte katliamlarla ve huzursuzluklarla da anılmıştır. Şehirlerin anası anlamında “ümmülkurâ” olarak nitelendirilen Mekke,⁹ Yemen valisi Ebrehe’nin Hz. Muhammed’in doğduğu yıl olan 571’de Kâbe’yi yıkma teşebbüsü, hüsrana neticelense de asla unutulmamıştır.¹⁰ 73/692 yılında Mekke’yi kuşatan Emevîler, muhalif Abdullah b. Zübeyr’i (ö. 73/692) itaat altına almak için şehri mancınıklarla harap etmekten çekinmemişlerdi.¹¹ Mekke, en büyük acılardan birisini Karmatî istilası ile yaşamıştı. Karmatîler 317/930 yılının hac mevsiminde Kâbe’yi basarak binlerce kişiyi öldürmüş ve Hacerüleşved’i Bahreyn’deki Hecer’e götürerek yirmi yıl kadar bu mukaddes taşı, orada tutmuşlardı.¹²

Kudüs ise çok daha büyük acılarla sarsılmış, büyük tahribatlara, yıkımlara ve sürgünlere sahne olmuştu. Milattan önce 605-562 yılları arasında hüküm süren, Buhtunnasr (II. Nabukadnezar), Yahuda Devleti’ni ortadan kaldırarak Kudüs’ü ve Süleyman Mâbedi’ni yakıp yıkmış, Yahudileri de şehirden sürmüştü.¹³ Romalıların yıkım ve tahakkümleri de aynı ölçüde zalimce olmuştu. MÖ 63 yılında Gnaeus Pompeus Kudüs’ü işgal edip şehri kuşatan duvarların bir kısmını yıktırılmış, MÖ- 54’te Marcus Licinius Crassus mâbedi yağmalamış, son olarak da Romalı Komutan Flavius Vespasianus Titus (MS 39-81) 70 yılında şehri kuşatmış, bu sırada mâbed ve hemen hemen bütün şehir yanmıştı.¹⁴ 614’te Sâsânîler tarafından işgal edilen Kudüs’ü 629’da Bizans İmparatoru Herakleios (610-641) kurtarmış ve II. Hüsrev Perviz’den (591-628) geri aldığı kutsal haçı Kudüs’teki yeri-

Mescid-i Aksa ve Kudüs ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdulkadir Karakuş, *İbadet Esaslarıyla İlgili Kur’an Kavramları* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 104-106.

⁹ el-En’âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7.

¹⁰ W. M. Watt, *Hz. Muhammed Mekke’de*, çev. M. Rami Ayas-Azmi Yüksel (Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 20, 37, 39, 122; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan’a Yayılışı* (Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 10.

¹¹ Halife b. Hayyât, *Târih*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî (Beyrût: Dâru’l-Kalem, 1397), 1/293; Taberî, *Târihu’l-ümem ve’l-mülûk (Târihu’l-Taberî)* (Beyrût: Dâru’t-Turâs 1387), 6/174-175; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Kahire: Dâru’l-Fikr, 1415/1995), 28/233; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1412/1992), 9/119.

¹² Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1987), 310; S. M. Stern, “İsmâ’îlîs and Qarmatians”, *Studies in Early İsmâilîsm* (Leiden: E. J. Brill, 1983), 289-298; Farhad Daftary, *The İsmâ’îlîs: Their History and Doctrines* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 115 vd.

¹³ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa’lebî, *Arâisü’l-Mecâlis: Kısasü’l-Enbiyâ* (Kahire: b.y., 1301), 252-262.

¹⁴ Karen Armstrong, *Kudüs’ün Tarihi, Bir Şehir Üç Semavi Din*, çev. İrem Sağlamer (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2021), 204 vd.; J. Neusner, *The Halakhah: An Encyclopaedia of the Law of Judaism* (Leiden: E. J. Brill, 2000), 5/15-16.

ne tekrar koymuştu. Ancak bu süreç içerisinde Kutsal Mezar Kilisesi dahi Sâsânîler tarafından yakılmış, Kudüs yeni acılarla çalkalanmıştı.¹⁵

Kudüs'ün yaşadığı bu acı ve elim olaylar İslâm fetihleri ile sükûnet bulmuştu. Hz. Ömer döneminde Kudüs kuşatılmış, şehir halkı da komutan Ebû Ubeyde b. Cerrâh'tan eman dileyip, kendileriyle Suriye şehirlerinde yaptığı anlaşmalara benzer bir anlaşma yapmasını ve şehri bizzat Halife Ömer'e teslim etmek istediklerini söylemişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ömer 17/638'de şehre gelerek Kudüs Patriği Sophorinos'tan¹⁶ burayı teslim almıştı.¹⁷ Bundan sonraki yönetimler de şehre özel bir önem vermeye devam etmişlerdi. Emevîler, Kudüs'e özel bir önem vererek Kubbetü's-sahra ve halk arasında Mescid-i Aksâ olarak bilinen Kible Mescidi'ni inşâ etmişlerdi.¹⁸ Abbasîler devrinde de üçüncü kutsal kent olma özelliğini sürdüren Kudüs, bu dönemde Tolunoğullarının idaresine geçmiş ve uzun yıllar Mısır merkezli devletlerin elinde kalmıştı. 293/905 yılına kadar Tolunoğulları idaresinde kalan Kudüs, bir müddet sonra da Muhammed b. Tuğç tarafından kurulan İhşidîler idaresine geçmiş, 358/969'da ise, İhşidîler'i yıkarak Mısır'da yeni bir devlet kuran Fatımîlerin yönetimi altına girmişti.¹⁹

Fatımîler döneminde sıra dışı bir halife olan ve birçok Müslümana da zarar veren Hakîm-Biemrillâh (996-1021) 1009'da Kudüs'teki Kıyâme veya Hıristiyanların verdiği isimle Kutsal Mezar Kilisesi'ni (Holy Sepulchre)²⁰ yıktırarak Doğu-Batı arasındaki gerilimi başlatan isim olmuştu.²¹

¹⁵ Clive Foss, "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", *The English Historical Review* (London: Oxford University Press, 1975), 721-747; Ostrogorsky, 86-104; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 41-53.

¹⁶ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 1/14.

¹⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 162-63.

¹⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrût: y.y., ts.), 2/261.

¹⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi finûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423), 28/61-63; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 17/422-423; Makrizî, *İttiazu'l-hunefâ bi ahhâri'l-eimmeti'l-Fâtümiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.), 1/101; Casim Avcı, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/328.

²⁰ Bk. Dan Bahat, *The Illustrated Atlas of Jerusalem* (New York: Simon and Schuster, 1990); Martin Biddle, *The Tomb of Christ* (Stroud: Sutton, 1999); Adrian J. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades: Society, Landscape and Art in the Holy City under Frankish Rule* (London: Routledge, 2001); Jaroslav Folda, *The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1098-1187* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Sarah Kochav, *Church of the Holy Sepulchre* (Jerusalem: Yad Ben-Zvi Institute, 1999).

²¹ Makrizî, *İttiazu'l-hunefâ* 2/176; Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği, Başlangıcından*

Ortaya çıkan bu olumsuzluk şehirde yeni bir sükûnet bekliyordu ve bu da Oğuzların Kınık boyundan Atsız b. Uvak eli ile olacaktı. Bu makalede Atsız'ın hayatı yanında, Kudüs'ü ele geçirdiği zamanki yaklaşık sekiz yıllık idarî ve kültürel boyut ele alınacak ve Selçuklu fatihlerin burada tesis ettikleri düzen, gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. Diğer yandan Atsız'ın Emir Şöklü, Kutalmışoğulları ve Tutuş ile olan mücadelesi bu makalede kısaca ele alınıp, daha ziyade onun Kudüs ile ilgili bağı ve dönemin ilmî ortamı masaya yatırılacaktır. Atsız'ın başlattığı Kudüs'teki ilmî ortamın, Artuk Bey ve halefleri dönemindeki iz düşümleri de ortaya konmaya çalışılarak konuya bütüncül bir yaklaşım sergilenecektir.

1. Atsız b. Uvak ve Kudüs'e Uzanan Süreç

Fatımîlerin yönetimindeki Kudüs, Alparslan'ın (ö. 465/1072) ordu komutanlarından biri olan Atsız b. Uvak tarafından Malazgirt Zaferi'nin hemen ardından 463/1071'de²² veya daha zayıf bir rivayetle 465/1073'te²³ onların elinden alınmıştır.²⁴ Bazı kaynaklar, Uvak oğlu Atsız'ın Melikşah'ın (ö. 485/1092) kumandanlarından olduğunu rivayet ederler.²⁵ Kaynaklarımız onun ismini Elikis²⁶ veya Aksis²⁷ olarak da kaydederler. Ancak Atsız'ın Remle ve Kudüs'ü fethetmesi, Malazgirt Zaferi'nin hemen ardından zikredildiği için de onun Alparslan'ın emirlerinden birisi olduğunu ve daha sonra da Melikşah'ın hizmetine girdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Atsız'ın etnik menşei hakkında da bazı farklı rivayetler vardır. Onu,

Kudüs'ün Zaptına Kadar, çev. Ergin Ayan (İstanbul: Kronik Yayınları, 2016), 31; A. A. Vasiliev, *Histoire de L'Empire Byzantin*, çev. P. Brodin - A. Bourguina (Paris: Editions A. Picard, 1932), 2/23-27; Fernand Grenard, *Grandeur et Decadence de l'Asie* (Paris: Armand Colin, 1939), 25.

²² İbnü'l-Esîr *el-Kâmil fi't-târih*, tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 8/390; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 26/316; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve divânü mübtede' ve'l-haber fi tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve âsirihim min zevi's-se'ne'l-ekber*; thk. Halil Şahâde (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 3/585; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, ty.), 2/192; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fi zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* (by.: y.y., ts), 1/92-93.

²³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/275; Armstrong, *Kudüs'ün Tarihi*, 354.

²⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 217; Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, çev. Cem Demirkan (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 205; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 250; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 4/1018.

²⁵ İbnü'l-Esîr *el-Kâmil*, 8/390; İbn Haldun, *İber*, 3/585.

²⁶ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivâmeddin Burslan (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 71.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/412. Buna rağmen İbnü'l-Esîr doğru telaffuzun Aksis değil Atsız şeklinde olduğunu da belirtir.

Harizmşahlar Devleti hükümdarı Atsız b. Muhammed (ö. 550/1156)²⁸ ile karıştırmış olmalarından dolayı Harizm kökenli olarak kaydeden tarihçiler vardır.²⁹ Bu yanlışlık, bazı kaynaklarda da Atsız'ı Artuk Bey'in oğlu olarak göstererek devam eder.³⁰ Kaynaklarımızın ekseriyeti ise doğru tespiti yaparak Atsız b. Uvak'ı Selçuklu hânedanı gibi Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup bir emir olarak tanırlar.³¹ Ali Sevim, Atsız'ın 1079'da Dımaşk'ta Tutuş tarafından yay kirışı ile öldürülmesi ayrıntısından yola çıkarak onun, hanedana mensup olduğu sonucuna ulaşır.³²

Malazgirt Zaferi'nin hemen öncesinde Süryani kaynaklarının “*Ebu'l-Fütûh*” unvanı ile andıkları Sultan Alparslan,³³ Suriye'ye girmiş ve Mirdasîlere ait Halep'i muhasara etmişti. Buraya hükmeden Mirdasî Emîri Reşîdüddele Mahmûd, Fatımî Devleti'nin zayıfladığını görünce Halep camilerinde 31 Temmuz 1070 itibarıyla Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh ve Sultan Alparslan adına hutbe okutmaya başlamıştı. Alparslan şehri muhasara edince de bir müddet sonra Emîr Mahmud (1065-1075), Halep şehrinin anahtarını Sultan'a takdim etmişti.³⁴ Bundan sonra Bizans üzerine yürünerek 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te büyük bir zafer kazanılmış ve İmparator Romanos Diogenes de esir alınmıştı.³⁵ Zaferin ardından, Sultan Alparslan Irak ve İran üzerine yoğunlaşırken,³⁶ onun Suriye'deki yarım

²⁸ Bk. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu'l-Tevârih, Selçuklu Devleti*, çev. Erhan Göksu-H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 95.

²⁹ İbnü'l-Esîr *el-Kâmil*, 8/390; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 26/316; İbn Haldun, *İber*, 3/585. Paul M. Cobb, *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 12. Cobb, Atsız'ı, Fatımîlerin ve Selçukluların emrinde görev yapan Harizmşahlı paralı asker olarak tanıtır.

³⁰ Bk. Makrizî, *İttiazu'l-hunefâ*, 2/315.

³¹ İbnü'l-Esîr *el-Kâmil*, 8/390; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûk Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beyrût: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 5/87; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/239; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 1/92-93; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Kumandanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur* (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 34 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 54.

³² Sevim, *Ünlü Türk Kumandanları*, 44.

³³ Süryani Mikhail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Kütüphanesi Tercüme Kısım, 1944), 29.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/387-388; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 22-23. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grîgor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 142. Mateos, Urfalı'nın Alparslan'a teslim olmadığı şeklinde yanlış bir kayıta bulunur.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/388-399; Azîmî, *Tarih*, 23, Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani* (Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1983), 1/46-75; Müverrih Vardan, “Türk Fıtuhatı Tarihi, 889-1269”, *İÜEF Yayınları, Tarih Seminerleri Dergisi, Metin ve Vesikalar*, çev. Hrant D. Andreasyan (İstanbul: Millî Mecmua Basımevi, 1937), 178.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/391-393.

kalan işlerini tamamlamakla da Atsız görevlendirilmişti. Sultan Alparslan, daha önce de bu iş için Mayıs 1071'de Bağdat şahnesi Aytigin'i Suriye'nin fethi işinde görevlendirmiş,³⁷ ancak gelişen olaylar bölgenin fethini engellemişti.

Atsız b. Uvak adına Malazgirt'ten birkaç yıl önce Anadolu fetihleri esnasında rastlıyoruz. Alparslan'ın eniştesi Erbasan'ın, Sultan'a isyan ederek Bizans'a sığınması üzerine,³⁸ beraberindeki Kurlu, Atsız ve kardeşleri ile Şöklü gibi beyler, Anadolu'da fetihlere devam etmeyerek, kumandaları altındaki Türkmenlerle 1070 yılında Mısır Fatımî hâkimiyetinde bulunan Filistin'e gelmişlerdi. Bu da onların merkezi yönetime ve Alparslan'a bağlılıklarını bildiren önemli bir göstergedir. 3-4 bin çadır halkından oluşan bu Türkmenlerin başında Atsız'ın da tabii olduğu Kurlu Bey bulunuyordu. Kurlu Bey, Taberiyye Gölü'nün doğusundaki Belka ve yöreleriyle Numan kalesini fethederek bölgeye yerleşmişti.³⁹

Bundan sonra Kurlu-Atsız ve beraberindeki Türkmenler, Fatımîler ile sıcak temas kurmaya başlamışlardı. Fatımîlerin Akkâ valisi Bedrû'l-Cemâlî (ö. 1094),⁴⁰ bedevîlerin akınları ile güç duruma düşünce Kurlu Bey'den yardım istemişti. Bu teklife sıcak bakan Kurlu Bey Akkâ civarındaki bedevîleri uzaklaştırınca, vali Bedrû'l-Cemâlî vaat ettiği altınları Türkmenlere ödemiş, bunun üzerine Akkâ civarı Kurlu Bey'in süvarileri tarafından talan edilmişti.⁴¹ Daha sonra Fatımî veziri olan Bedrû'l-Cemâlî, Sûr şehrini muhasaraya başlayınca şehrin hâkimi Kadı Aynüddeve, Suriye'deki Türk Emîri Kurlu Bey'den yardım istemiş, Kurlu Bey'in yardımları ile de

³⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi* (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972), 64.

³⁸ Gevher Hatun'un kocası olan Erbasan beraberindeki Nâvekiye veya Yâvegiyye (Yıva) Türkmenleri ile birlikte Alparslan'a isyan edince, onun takibi için meşhur Selçuklu kumandanı Afşin görevlendirilmişti. Daha önce Erbasan'a yenilerek tutsak alınan Bizanslı kumandan Manuel de Erbasan Bey'in zor durumda kaldığını görüp onu Bizans'a sığınmaya ikna etmişti. Erbasan da tutsağını serbest bırakıp onunla birlikte İstanbul'a gitmişti. Emir Afşin, Erbasan'ı Bizans'tan alamayınca çevreyi yağmaladıktan sonra Ahlat'a dönmüştü. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî târihi Haleb* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/195-200; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/113-115; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 12-13; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi* (İstanbul: İÜ Yayınları, 1944), 65-68; Ali Sevim, "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", *Erdem Dergisi* 9/26 (1996), 789-792.

³⁹ Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 25.

⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: Dâru Sâdır, 1900-1904), 2/449; İbn Haldun, *İber*, 4/81; Makrizî, *İttiazu'l-hunefâ*, 2/311; Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitât ve'l-a'sâr* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 2/241; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/219.

⁴¹ Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 25.

Fatımîler bölgeden uzaklaştırılmışlardı.⁴² Böylece de Atsız ve beraberindekilerin Fatımîlerle ilk temasları başlamıştı. Akkâ muhasarası esnasında Kurlu Bey vefat edince bu topluluğun liderliğine başbuğ olarak Atsız getirilmişti.⁴³

Atsız, emrinde bulunduğu Kurlu Bey ile Suriye'nin merkezi olan Dımaşk'tan evvel Filistin bölgesine yönelmiş ve Sultan Alparslan'ın gerçekleştirmeye fırsat bulamadığı Mısır'ın fethedilerek Fatımî hâkimiyetine son verilmesi konusuna öncelik vermişti. Bunun için de Dımaşk yerine Filistin'deki Kudüs ve onun 45 km. yakınındaki Remle'ye doğru harekete geçmişti.⁴⁴ Çünkü Remle bölgede stratejik bir konumda bulunmaktaydı. Nitekim İzzeddin İbn Şeddâd, Filistin bölgesinin ilk şehri olarak Kudüs'ten önce Remle'yi göstererek şehrin önemine işaret eder.⁴⁵ Emevî halifesi I. Velîd (ö. 96/715) zamanında, Filistin valisi olan kardeşi Süleyman b. Abdülmelik tarafından kurulan şehir, Filistin bölgesinin tam ortasında bir kontrol noktası olmuştu.⁴⁶ Atsız'ın şehri ele geçirmesinden yaklaşık çeyrek asır önce, 1047'de Remle'yi ziyaret eden İsmâîlî filozof, şair, âlim ve seyyah Nâsır-ı Hüsrev, burayı taştan yapılmış yüksek ve demir kapılı surlarla çevrili büyük bir şehir olarak tanıtır.⁴⁷ Bu özelliklerinden dolayı da Remle, Kurlu ve Atsız tarafından fethedilince, beyliğin merkezi haline gelmişti. Kurlu Bey'in ölümü üzerine de Atsız, emrindeki Türkmenlerin başbuğu olmuştu.⁴⁸

2. Kudüs'ün Fethi

Atsız Bey, Kudüs üzerine yürümeyi hedefleyince, Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'dan izin aldı, burada halife adına hutbe okutmak istediğini, Şîî hâkimiyetini sonlandırmak ve kan dökmek istemediğini bildirdi. Halife'nin onayı ile de harekete geçti. Türk olduğu söylenen Kudüs'teki

⁴² Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 25-26; Abdülkerim Özyayın, "Bedr el-Cemâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/330.

⁴³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 9/310; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 1/92-93; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/191; İbn Haldun, *İber*, 3/585.

⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 9/310; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 1/93; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/192; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 26/316; İbn Haldun, *İber*, 3/585; İbn Tagrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5/87; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/239.

⁴⁵ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 1/92.

⁴⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 8/99; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 53/148; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 1/93; İbn Manzûr, *Muhtasaru târihi Dımaşk*, thk. Ravhiyye en-Nahhâs (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 15/167; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 1/200; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-İnşâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 4/103.

⁴⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi (İstanbul: MEB Yayınları, 1994), 29-30.

⁴⁸ Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 25; Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: Güven Matbaası, 1972), 110.

Fatimî valisini⁴⁹ görevden uzaklaştırarak şehre hâkim olan Atsız, bundan sonra gösterdiği sağduyu ve hoşgörü ile kısa sürede şehir halkının gönlünde taht kurdu. Atsız, Türk asıllı Fatimî valisine Allah'ın bu kutsal şehre zarar vermesine razı olmayacağını bildirerek şehrin kan dökülmeden teslim edilmesi çağrısını yaptı. Oldukça zor durumda olduğunu gören Fatimî vali de Türk olduğunu hatırlattıktan sonra kendisi, ailesi ve serveti için emân verildiği takdirde şehri teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Türk asıllı bu valiye güvence verildiği gibi kendisine ayrıca Atsız tarafından bazı bölgelerde dirlikler bahşedildi.⁵⁰

Kudüs halkının canlarını bağışlamakla kalmayan Atsız, askerlerine de çevreye zarar vermemelerini ve hiçbir şeyi yağmalamamalarını emretti. Kudüs fatihinin, Hz. Muhammed'in miraca yükseldiği ve Müslümanların ilk kiblegâhi olan bu şehrin en küçük bir zarara uğramasına gönlü razı olmamıştı. Bununla da yetinmeyen Atsız, kiliselerin ve camilerin korunması için muhafızlar dahi tayin etmeyi ihmal etmedi.⁵¹ Türklerden, Sudanlılardan ve Berberilerden oluşan Fatimî garnizonunun şehirde kalmasına müsaade edildi, bir müddet sonra da Fatimîlere paralı asker olarak hizmet sunan Türkler, Selçuklu saflarına katıldılar. Atsız'ın bu süreçte yaptığı bir başka uygulama da Remle'de olan başkentini Kudüs'e nakletmesi oldu.⁵² Diğer yandan Atsız'a gerçekleştirdiği bu önemli fetihlerden dolayı Alparslan tarafından "*el-Melikülmuazzam*" unvanı verildi.⁵³

3. Kudüs'te Huzurlu Selçuklu Dönemi

Atsız Bey, böylece şehri Şiî Fatimîlerden alıp yeniden Sünnî yönetime geçirerek, 1055 yılında Bağdat'ı Şiî Büveyhîlerin tasallutundan kurtaran Sultan Tuğrul Bey ile aynı paralelde hareket ettiğini gösterdi. Hatta Kudüs'ün Atsız yönetimi ile tanışmasından önce şehri terk eden âlimler de tekrar buraya dönerek, eski aydınlanma dönemine kavuşturdular. Hz. Merjem'in doğduğu yer anısına yapıldığı söylenen bir kilise onarılarak burası Nablus doğumlu Nasr b. İbrahim el-Makdisi (ö. 490/1096) liderliğindeki bir âlim topluluğu tarafından Şafii medresesine dönüştürüldü. Tam da Clermont'ta Papa II. Urbanus'un Haçlı seferi çağrısı yaptığı 1095 yılında⁵⁴ şeh-

⁴⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/275-276; Sevim, *Ünlü Türk Kumandanları*, 35.

⁵⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/276; Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 35.

⁵¹ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, 1/93, 96-97; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/276-277; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/316; İbn Haldun, *İber*, 3/385; 4/83; Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 35.

⁵² Sevim, *Ünlü Türk Kumandanları*, 35-36, 44.

⁵³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/190.

⁵⁴ Bk. Malcolm Barber, *Haçlı Devletleri Tarihi*, çev. Doğan Mert Demir (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 29; Robert Somerville, *The Councils of Urban II, I: Decreta Claromontensia* (Amsterdam: Hakkert, 1972).

ri, Hüccetü'lislâm, Zeynüddin gibi lakaplarla anılan Eş'arî kelâmcısı, Şâfî fakihî, mutasavvîf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü Ebû Hâmid el-Gazzâlî ziyaret etti. Burada Rahmet Kapısı'nın üzerindeki küçük manastıra yerleşerek burada tefekkürde daldı. Onun *İhyâ-ü ulûmi'd-dîn* adlı dört ciltlik meşhur eserini de burada kaleme aldığı söylenir.⁵⁵ Bu büyük İslâm âliminin meşhur eserini 1095-1105 yılları arasında yazdığı hatırlanacak olursa, sadece *İhyâ-ü ulûmi'd-dîn*'in ilk müsveddesinin Kudüs'te yazılmış olabileceğini, eserin asıl metninin ise Gazzâlî'nin inzivaya çekildiği Dımaşk ve Tûs'ta kaleme alındığını belirtmemiz gerekir.⁵⁶ Diğer yandan Kudüs'ün 1098 yılında Fatımîlerin ve 1099 yılında da Haçlıların eline geçtiğini⁵⁷ hatırlayacak olursak eserin Kudüs yerine Dımaşk ve Tûs'ta kaleme alındığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak Gazzâlî'nin Atsız'ın ele geçirdiği Kudüs'te bulunması şehrin düşünce hayatı için oldukça önemli bir olaydır. Şehrin ilmî ortamı ile ilgili olarak söylenebilecek bir başka not da Gazzâlî'nin Kudüs'te bulunduğu esnada Endülüslü Malîkî fıkıh âlimi et-Turtûşî (ö. 519/1126) ile görüşmesidir.⁵⁸

Şehri ziyaret eden bir başka âlim ise Endülüslü Mâlîkî fakihlerinin önde gelenlerinden, muhaddis Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 542/1148) idi. Önce Mısır'a uğrasa da burada hâkim olan Fatımîlerin Sünnî düşüncüyü baskı altında tutmaları sebebiyle Kahire'de sadece sekiz ay kalıp 486/1093'te Kudüs'e geçti. Bu sırada Atsız'la başlayan Selçuklu nüfuzu altındaki Kudüs'te tam bir hürriyet havası hâkimdi. İbnü'l-Arabî'nin kaydettiğine göre yüksek düzeyde dinî eğitim veren birçok ders halkasının yanında Hanefî ve Şâfî mezheplerine göre eğitim veren iki Nizâmiye medresesi vardı.⁵⁹ Burada çeşitli ders halkalarına katıldı ve yapılan münazaraları takip etti. Kelâm, usûl-i fıkıh ve hilâfiyat okudu; özellikle Endülüslü Mâlîkî fıkıh âlimi ve muhaddis Ebû Bekir İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî'den çok faydalandı. Ebû Ali Hüseyin es-Sâgânî, Ebû Saîd ez-Zencânî, Ebû Sa'd ez-Zevzenî gibi Doğu İslâm dünyasından Kudüs'e gelmiş Hanefî fakihlerinin bakış açıları onu derinden etkiledi.⁶⁰ Eserlerinde sık sık burada geçen ilmî tartışmalara

⁵⁵ Armstrong, *Kudüs'ün Tarihi*, 354.

⁵⁶ Bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ* (Bulak: y. y., 1324), 1/3-4; Maurice Bouyges, *Essai de Chronologie des œuvres de al-Ghazali (Algazel)*, ed. M. Allard (Beyrouth: Imperimerie Catholique, 1959), 42. Maurice Bouyges, *İhyâ*'nın 1095-1101 yılları arasında kaleme alındığını zikreder.

⁵⁷ Bk. Albert of Aachen, *Albert of Aachen's History of the Journey to Jerusalem*, çev. Susan B. Edgington (Burlington, USA: Ashgate Publishing Company, 2013), 1/210 vd.

⁵⁸ Muharrem Kılıç, "Turtûşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/430-431.

⁵⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî, *el-Avâşım* (Beyrût: y. y., 1985), 2/61.

⁶⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî, *Kanûnü't-Te'vil*, nşr. Muhammed es-Süleymânî (Beyrût: y. y., 1990), 92-98.

ve âlimlerin görüşlerine atıfta bulunmasından, Kudüs'teki ilmî atmosferin İbnü'l-Arabî'yi çok etkilediği ve onun burada geçirdiği üç yılı tahsil hayatının verimli dönemlerinden biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu arada Filistin ve Şam bölgesinde Akkâ, Taberiye, Askalân ve Dımaşk gibi diğer ilim merkezlerini dolaştı. İmâmiyye ve Bâtıniyye âlimleriyle tartıştı. Ebü'l-Fazl İbnü'l-Furât Ahmed b. Ali, Nasr b. İbrâhim el-Makdisî, Hibetullah b. Ahmed el-Ekfânî, Atâ el-Makdisî gibi birçok âlimle görüştü. Sonunda Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, 489/1096 yılında Abbasi başkenti Bağdat'a gitti.⁶¹

4. Kudüs'ün İstikrara Kavuşmasının Önündeki Engeller

Atsız'ın maiyetindeki kumandanlardan Emir Şöklü, 1074'te Akkâ şehrini alarak buradaki Fatimî idaresine son verdi. Fakat çok geçmeden Akkâ'da bağımsız bir beylik kurmak isteyen Şöklü, tâbi olduğu Atsız'a isyan ederek Dımaşk'ın Fatimî valisi Muallâ b. Haydere ve Benî Kilâb kabilesiyle bir ittifak yaptıysa da mütteliklerinin yanında olmadığı bir sırada girişmek zorunda kaldığı savaşta Atsız'a yenildi. Atsız, daha sonra Güneydoğu Anadolu'ya akınlar düzenleyen Kutalmışoğulları ve Mısır Fatimîleri'yle iş birliği ve ittifak yapan Emîr Şöklü'yü Taberiye'de ikinci defa yenilgiye uğratarak Kutalmışoğulları ile birlikte 1075'te esir almayı başardı. Emir Şöklü ve bir oğlu öldürüldü, yaşlılığı sebebiyle serbest bırakılan Şöklü'nün babası, diğer oğlu ile Mısır'a kaçtı. Kutalmışoğulları ise Sultan Melikşah'ın buyruğu üzerine Cemâziyelevvel 468/Aralık 1075'te başşehir İsfahan'a gönderildi.⁶² Bu olaylar esnasında Şöklü ve mütteliki olan Kutalmışoğulları'nın Fatimî Devleti'ne tâbi olduklarını bildirmeleri⁶³ ise bu sürecin ne kadar zorlu ve kırılğan olduğunun anlaşılması açısından önemlidir. Böylece Şöklü'den kurtulan Emîr Atsız Kudüs, Remle, Taberiye, Trablusşam, Sûr, Humus ve Refeniye gibi Suriye ve Filistin'in önemli şehir ve kalelerini ele geçirmek suretiyle hâkimiyet sahasını genişletti. Daha sonra da hâlâ Fatimî idaresinde bulunan Dımaşk'ı ele geçirip beyliğin merkezini Kudüs'ten buraya nakletti. Bu olaylar yaşanırken de 1087'de sahipsiz kalan Akkâ yeniden Fatimîlerin oldu.⁶⁴ Bu fetih sürecinin en önemli olayı da Atsız'ın Dımaşk'ı ele geçirmesi ve burada Abbâsî Halifesi adına hutbe okutmasıdır. Atsız, 1075⁶⁵ veya Temmuz 1076'da Fatimîlere ait olan Dımaşk'ı ele geçirincede, burada Fatimî Halifesi Müstansır-Billâh el-Fatimî (ö. 486/1094) adına okunmakta olan hutbeye son verip Ümeyye Camii'nde çiçeği burnunda Abbasi Halifesi Muktedî-Biemrillâh (ö. 486/1094) ve Melikşah adına hutbe okuttu. Diğer yandan “*Hayyâ alâ hayri'l-amel*” diye

⁶¹ Ahmet Baltacı, “İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/489-490.

⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/292-293, 309-310.

⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/296-297.

⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/297-298.

⁶⁵ Azîmî, *Târih*, 24.

Şifilerin ezana ilave ettikleri ibareyi de kaldırdı.⁶⁶ Bu önemli olaydan sonra Remle'den Kudüs'e nakledilen başkentini yeni adresi, kadim Dımaşk oldu.⁶⁷

5. Atsız'ın Mısır Yenilgisi ve İkinci Kez Kudüs'e Hâkim Olması

Yukarıda vermeye çalıştığımız Suriye'deki fetihlerden altı ay sonra Atsız, asıl hedefi olan Mısır'a yönelerek, Fatimîlerle yeniden karşı karşıya geldi. Abartılı bir ifadeye göre, Mısır'daki Fatimî yönetimi bu durumdan büyük bir endişeye kapılmış, Atsız'ın Mısır'ı tehdit etmesi üzerine tıpkı Bizans gibi⁶⁸ Papa VII. Gregorius'tan (1073-1085) yardım istemişti.⁶⁹ Fatimîlerin emrinde görev yaparken emrindeki askerler ve hazinesi ile birlikte Atsız'a katılan İldenizoğlu adlı Türk emir de Kahire Sarayı'nın korkusunu artırmıştı.⁷⁰ Üstelik Atsız b. Uvak, 1076'da Fatimî kuvvetlerini mağlûp edip Kahire üzerine yürüyünce Halife Müstansır ve vezir Bedrü'l-Cemâlî, endişeye kapılıp gerektiğinde İskenderiye'ye kaçmak üzere gemiler hazırlamışlar, bu da halkın büyük tepkisine sebep olmuştu.⁷¹ Kahire önlerinde Fatimîlerle savaşa tutuşan Atsız, Şöklü'nün babasının kandırdığı bazı Türkmen atlılarının ve Bedr kumandasındaki Kelboğulları'nın saflarını terk etmesi sonucu Fatimîler karşısında 10 Receb 469/7 Şubat 1077'de ağır bir yenilgiye uğradı ve güçlkle Dımaşk'a dönebildi. Üstelik bu savaş esnasında Çavlı hariç, Atsız'ın tüm kardeşleri de öldürülmüşlerdi.⁷²

Atsız'ın Mısır önlerinde yenilmesinden sonra Kudüs'teki Arap asıllı kumandan ve idareciler bundan cesaret alarak, 469/1077'de hutbeyi yeniden Fatimîler adına okutmaya başladılar. Mısır yenilgisinin ardından Dı-

⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8/410; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/311-312.

⁶⁷ Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 40.

⁶⁸ Bizans 1071 Malazgirt yenilgisinden sonra büyük bir dehşete kapılmıştı. 1074 tarihinde VII. Mikhael Dukas (1071-1078) tarafından Papa'ya bir Haçlı çağrısı yapılmış, fakat bu gerçekleşmemişti. İkinci yardım talebi ise 1091 yılında İmparator Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından yapıldı. Çaka Bey (ö. 488/1095) ve Peçenek müttefik gücünün İstanbul'u kuşatması üzerine, İmparator Papa'dan yardım isteyerek Haçlı seferi çağrısı yapmasını talep etti. Bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971), 52-54; A. C. Krey, "Urban Crusade-Success or Failure", *American Historical Review*, 53 (1948), 941-944; Peter Charanis, "I. Haçlı Seferi'nin Nedeni Hakkında Bir Grek Kaynağı", çev. İlcan Bihter Barlas, *Tarih Okulu*, 13 (2012), 203-205; V. A. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran (Ankara: Onur Yayınları, 1988), 42; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 333-334.

⁶⁹ Jonathan Harris, "The "Schism" of 1054 and the First Crusade", *Crusades*, 13 (2014), 1-20.

⁷⁰ Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 40-41.

⁷¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/311-312; İbn Haldun, *İber*, 4/82-83; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-zâhire*, 5/101.

⁷² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/322-323; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8/412; Azîmî, *Târih*, 25; Sevim, *Ünlü Türk Kumandanları*, 41; Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 40-41.

maşk'a çekilen Atsız, bir süre sonra Kudüs'ü kuşatıp yeniden şehre hâkim oldu ve isyancıları şiddetle cezalandırdı. Bu esnada haremindeki kadınların şehrin kapısını açarak kendisini şehre aldıkları söylenir.⁷³ Atsız'ın emrinde Sultan Melikşah'ın gönderdiği 3.000 Selçuklu süvarisinin bulunduğu ve bunların fethe iştirak ettiklerini belirtmek gerekir.⁷⁴

Atsız'ın Kudüs'e ikinci kez girdiğinde Mescid-i Aksâ'ya dahi sığınanları öldürmesi ilk fetih ile tenakuz teşkil etti. Ancak Atsız'ın bunda kendine göre haklı nedenleri vardı. Çünkü şehrin daha önceki Fatımî unsurları, kendi haremi de dâhil Türk kadın ve çocukları hapsettiği gibi mallarını da müsadere etmişti. Bu ikinci muhasarada, olayla irtibatlı görülen 3.000 kadar kişi öldürülmüş, sadece Kubbetü's-sahrâ'ya sığınanları bağışlanmış, burasının kutsallığına zarar vermekten kaçınılmıştı.⁷⁵ Hıristiyanlar hiçbir zarar görmezken, Fatımî taraftarı olan bazı Yahudiler kendilerini burada güvende hissetmeyerek antik Tyre olarak da bilinen Sûr şehrine göç etmeyi tercih etmişlerdi.⁷⁶

Bu sırada Kudüs'teki Yahudilerin Hıristiyanların gürültüsünden ve Müslümanların okudukları ezan seslerinden rahatsız olmaları⁷⁷ ise onların bir kısmının niçin Kudüs'ü terk ettiklerini izah eder. Diğer yandan Yahudi Kudüs tarihçisi Simon Montefiore de Atsız'ın ikinci kez Kudüs'ü ele geçirip isyancıları cezalandırmasını "*insafsız yağma*" olarak nitelendirerek,⁷⁸ Kudüs fatihinin hakkını teslim etmez. Oysa bu isyan ve cezalandırma olayları yaşanırken de günlük hayatta aksama olmamış, ticarî hayat devam ederken, dervişler de Mescid-i Aksâ'daki rutin ibadetlerine devam etmişlerdi. Halktan kimse de olaylara katılmayıp kendi gündelik meşgalesini sürdürmüştü.⁷⁹ Kudüs'ün yeniden fethinden sonra Mısır yenilgisi ile elden çıkan Remle, Ariş, Rif ve Yafa gibi sahil beldeleri de yeniden Atsız'a boyun eğmek zorunda kalmışlardı.⁸⁰

Bu başarılarından sonra muzaffer Atsız'ı yeni olumsuzluklar bekliyordu. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Atsız'ın Mısır önlerinde şehit olduğuna dair kendisine ulaşan haberlere inanması ile durum farklı bir hal aldı. Şimdi Sultan'ın emri ile Gence valisi olan kardeşi Tâcüddevle Tutuş b. Alparslan, Suriye ve Filistin bölgesine atanmış, Atsız'ın durumu tehlike-

⁷³ Montefiore, *Kudüs*, 205.

⁷⁴ Sevim, *Ünlü Türk Kumandanları*, 43.

⁷⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/325-326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/412.

⁷⁶ Armstrong, *Kudüs'ün Tarihi*, 355.

⁷⁷ Moshe Gil, *History of Palestine, 634-1099*, çev. Ethel Broido (Cambridge: Cambridge University Press 1992), 400.

⁷⁸ Montefiore, *Kudüs*, 205.

⁷⁹ Mustafa A. Hıyari, "Crusader Jerusalem, 1099-1187 AD", ed. K. J. Asali, *Jerusalem in History* (New York: Olive Branch Press, 1990), 130-176.

⁸⁰ Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 43.

ye girmişti. Bundan sonrası da tam bir fecaat olmuş, Sultan Melikşah'ın gerçeği öğrenmesi ile kardeşi Tutuş'a Suriye ve Filistin'e girmeyip Halep civarlarında faaliyet yapması uyarısına rağmen gelişmeler farklı mecrada aktı. Fatımîlerin Dımaşk'ı muhasara etmesi üzerine Halep civarındaki Tutuş'tan yardım isteyen Atsız, Tutuş tarafından 471/1079'da yay kirışı ile boğularak ortadan kaldırıldı.⁸¹ Atsız ile birlikte kardeşi Çavlı da Tutuş tarafından bertaraf edildi.⁸²

6. Atsız Sonrası Gelişmeler

Atsız'ın 1079'da öldürülmesinden sonra Kudüs, 477/1085 yılında Tutuş'un komutanlarından Artuk b. Eksük'e emanet edildi.⁸³ Selçuklu devletine yirmi üç yıl kadar hizmet eden Artuk Bey 482/1089'da Kudüs'e yeni bir cami yaptırdı ve kısa bir süre sonra da 484/1091'de öldü.⁸⁴ Bundan sonra Kudüs yedi yıl 491/1098 yılına kadar oğulları İlgazi ve Sökmen'in elinde kaldı.⁸⁵ Bu dönemde de Kudüs'te ilmî faaliyetler ve âlimler karşımıza çıkmaya devam etti. Yukarıdaki başlıkta verdiğimiz bilgilere, Ebû Abdullah et-Türkî adlı kişinin Kudüs kadısı olarak şehirde Melik Tutuş'u ve Artukluları temsil ettiğini ilave ederek bu hususu destekleyebiliriz.⁸⁶

Bu sırada Büyük Selçuklu Devletinde başlayan taht kavgaları ile devlet otoritesi sarsılmaya başlamıştı. 1095'te Tutuş, yeğeni Sultan Berkyaruk'a yenilerek öldürüldü, bundan sonra da kurduğu devlet oğulları vasıtası ile bir müddet daha ayakta kaldı. Suriye Selçukluları Halep emîri Rıdvan (ö. 507/1113) ve kardeşi Dımaşk meliki Dukak (ö. 498/1104) ile devam etti. Ancak iki kola ayrılan Suriye Selçukluları, kardeşler arasındaki mücadelelerle güç kaybetmeye başladı.⁸⁷ Fatımîler, bölgedeki karışıklıktan faydala-

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/418; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/295; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/340-342; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 2/320; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusrâ*, 71; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1953), 31-38; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 86.

⁸² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/345-346, 467; Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti*, 44.

⁸³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/363, 404; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 5/115; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/220; İbn Haldun, *İber*, 4/83; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/415.

⁸⁴ Ali Sevim, "Artuk b. Eksük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/414.

⁸⁵ İbn Asâkir, *Tarihü Dımaşk*, 56/76; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/233-234; Casim Avcı, "Kudüs", 26/329.

⁸⁶ İbn Asâkir, *Tarihü Dımaşk*, 56/76.

⁸⁷ Azîmî, *Tarih*, 34; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/502; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992), 12/160; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/295; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/69; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar* 2/206; Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme* 184.

narak, Dukak'ın, Artuklu Sökmen ve İlgazi tarafından metbû tanındığı Kudüs'e⁸⁸ yöneltiler. Kudüs, Fatımîler tarafından kırk mancınıklı donatılmış bir ordu ile kırk gün kuşatıldı. Artuklu askerleri kahramanca müdafaada bulunmalarına rağmen Dukak'ın yardıma gelmemesi ve Fatımîler karşısında çaresiz kalmaları üzerine şehri onlara terk etmek zorunda kaldılar.⁸⁹ Fatımîler de Artuklular'a Dımaşk'a çekilme müsaadesi verdiler.⁹⁰ Kudüs, Şaban 491/Temmuz 1098 tarihinde Artuklular'dan Fatımîler'e geçerek el değiştirmiş oluyordu.⁹¹ Bir yıl sonra da Haçlılar tarafından işgal edilen Kudüs, 1187'de Selahaddin'in şehri yeniden fethetmesine kadar Haçlı yönetiminde kalacaktı.

SONUÇ

1071 Malazgirt Zaferi, Türk-İslâm Tarihi için olduğu kadar Dünya Tarihi içinde önemli bir olay ve kırılma noktasıdır. Bu parlak zafer öncesi Anadolu'ya olduğu kadar Suriye ve Filistin bölgesine de gelen Oğuz Türkmenleri, yurt edinmek ve bir devlet kurmak için çaba sarf etmişlerdir. Önce Sultan Alparslan'a daha sonra da oğlu Melikşah'a bağlılık arz eden Nâvekiyye Türkmenleri de Filistin'e gelmiş ve bölgenin en önemli şehirlerinden Remle'yi ele geçirerek burada bir devlet kurmuşlardı. Başbuğları Kurlu Bey'in 1070 yılında ölümüyle, Türkmenlerin başına Atsız adlı beyleri geçmiş ve kısa süre sonra onun önderliğinde Kudüs şehri 1071'de ele geçirilmiştir.

Şifî Fatımîlere ait şehrin valisi emanla teslim olmuş, ailesi ve hazineleri ile şehri terk etmişti. Bu müsamaha, daha önce pek çok yıkım ve savaşa tanık olmuş Kudüs'ten, buradaki kutsal mekânlardan ve halktan da esirgenmemişti. Bundan sonra şehirde sükûnet hâsıl olmuş, ticaret devam ettiği gibi sosyal hayat kesintiye uğramamış, halkın refah seviyesi de artmıştı. Muhalif Türkmen beyi Şöklü'yü de ortadan kaldıran Atsız, Sultan Alparslan'ın da emeli olan İslâm birliğinin önündeki en büyük engel olan Fatımîlerin hüküm sürdüğü Mısır üzerine bir sefer gerçekleştirmişti. Ancak Atsız'ın yaşadığı talihsizlikler ve ihanetler yüzünden Türkmenler mağlup olmuşlardı.

Atsız, daha önce ele geçirdiği Dımaşk'a salimen ulaşırsa da bu karmaşada Kudüs'teki eski Fatımî taraftarları bir isyan çıkararak şehre sahip olmuşlardı. Dımaşk'ı başkenti yapmasına rağmen ailesini Kudüs'te bırakan Atsız'ın bu ihanete tepkisi sert olmuş ve Kudüs'ü yeniden ele geçirecek, ilkinin aksine şehirde bir katliam yapmıştı. Bu kıyımdan Kubbetü's-sah-

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/19; Montefiore, *Kudüs*, 206.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/19.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/19; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1/205.

⁹¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 230; David Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, çev. L. Ece Sakar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 13.

râ'ya sığınanlar emin olmuş, bazı isyancılar da sahildeki Sûr şehrine tehcir ettirilmişti. Bu süreç ve sonrasında en dikkat çeken olaylardan birisi de Kudüs'e akın akın gelen âlim ve sûfiler olmuştu. Gazzâlî'den Turtûşî'ye, İbnü'l-Arabî'den Ebû Saîd ez-Zencânî'ye kadar pek çok âlim burada ders halkaları kurarak insanları irşad etmişlerdi. Bu ortamı ise önce Atsız, daha sonra da bir başka Türkmen beyi Artuk b. Eksük gerçekleştirmişlerdi. Ancak bu konuda asıl büyük kahraman Atsız Bey olmuştu.

KAYNAKÇA

Albert of Aachen. *Albert of Aachen's History of the Journey to Jerusalem*. çev. Susan B. Edgington. Burlington, USA: Ashgate Publishing Company, 2013.

Alptekin, Coşkun. "Artuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/415. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Armstrong, Karen. *Kudüs'ün Tarihi, Bir Şehir Üç Semavi Din*. çev. İrem Sağlamer. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2021.

Avcı, Casim. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/328. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Azîmî Tarihi*. çev. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Bahat, Dan. *The Illustrated Atlas of Jerusalem*. New York: Simon and Schuster, 1990.

Baltacı, Ahmet. "İbnu'l-Arabî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Barber, Malcolm. *Haçlı Devletleri Tarihi*. çev. Doğan Mert Demir. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.

Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Biddle, Martin. *The Tomb of Christ*. Stroud: Sutton, 1999.

Boas, Adrian J. *Jerusalem in the Time of the Crusades: Society, Landscape and Art in the Holy City under Frankish Rule*. London: Routledge, 2001.

Bouyges, Maurice. *Essai de Chronologie des œuvres de al-Ghazali (Algazel)*. ed. M. Allard. Beyrouth: Imperimerie Catholique, 1959.

Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth. *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Uşrâ, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. çev. Kıvâmeddin Burslan. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Charanis, Peter. "I. Haçlı Seferi'nin Nedeni Hakkında Bir Grek Kaynağı". çev. İlcan Bihter Barlas. *Tarih Okulu*, S. 13 (2012), 203-205.

Cobb, Paul M. *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2018.

Daftary, Farhad. *The Ismâ'îlis: Their History and Doctrines*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Dictionnaire de la Bible. 3/2, 1318. Paris: Excelsis, 1912.

Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyübî. *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer*. 5 Cilt. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısıriyye, ty.

Encyclopedia Judaica. 9/1379. Jerusalem: Keter Publishing House Jerusalem Ltd., 1982.

Fayda, Mustafa. *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.

Folda, Jaroslav. *The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1098–1187*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Foss, Clive. "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity". *The English Historical Review*. 721-747. London: Oxford University Press, 1975.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ*. Bulak: y. y., 1324.

Gil, Moshe. *History of Palestine, 634-1099*. çev. Ethel Broido. Cambridge: Cambridge University Press 1992.

Gordlevski, V. A. *Anadolu Selçuklu Devleti*. çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, 1988.

Grenard, Fernand. *Grandeur et Decadence de l'Asie*. Paris: Armand Colin, 1939.

Haldon, J. F. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Umerî. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1397.

Harris, Jonathan. "The "Schism" of 1054 and the First Crusade". *Crusades* 13 (2014), 1-20.

Hıyari, Mustafa A. "Crusader Jerusalem, 1099-1187 AD". ed. K. J. Asali. *Jerusalem in History*. 130-176. New York: Olive Branch Press, 1990.

Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 70 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-İber ve divânü*

mübtede' ve'l-haber fî târihi'l-Arab ve'l-Berber ve âsirihim min zevi's-şe'ni'l-ekber. thk. Halil Şahâde. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1900-1904.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih. 13 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn. *Muhtasarü Târihi Dımaşk*. thk. Ravhiyye en-Nahhâs. 29 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.

İbn Şeddâd, Ebü Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî. *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*. 2 Cilt. by.: y.y., ts.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûk Mısr ve'l-Kahire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddin. 14 Cilt. Beyrût: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Zübdetü'l-Haleb fî târihi Haleb*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.

İbnü'l-Arabî, Ebü Bekir Muhammed b. Abdullah. *el-Avâşım*. Beyrût: y. y. 1985.

İbnü'l-Arabî, Ebü Bekir Muhammed b. Abdullah. *Kanûnü't-te'vil*. nşr. Muhammed es-Süleymânî. Beyrût: y. y. 1990.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. 18 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târih*. tsh. Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972.

Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1953.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*. 14 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Karakuş, Abdülkadir. *İbadet Esaslarıyla İlgili Kur'an Kavramları*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.

Kılıç, Muharrem. “Turtüşî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kochav, Sarah. *Church of the Holy Sepulchre*. Jerusalem: Yad Ben-Zvi Institute, 1999.

Köymen, Mehmet Altay. *Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1983.

Krey, A. C. “Urban Crusade-Success or Failure”. *American Historical Review* 53 (1948), 941-944.

Makrizî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutât ve'l-a'sâr*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.

Makrizî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İttiazu'l-hunefâ bi ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. 3 Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.

Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*. çev. Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.

Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*. çev. Abdülvehap Tarzi. İstanbul: MEB Yayınları, 1994.

Neusner, J. *The Halakhah: An Encyclopaedia of the Law of Judaism*. 5/15-16. Leiden: E. J. Brill, 2000.

Nicolle, David. *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*. çev. L. Ece Sakar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Nizamülmülk. *Siyâsetnâme*. çev. Nurettin Bayburtlugil. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1987.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*. 30 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh. *Mesâlikü'l-Ebsâr; Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

Özaydın, Abdülkerim. “Bedr el-Cemâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/330. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Razî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu 'l-gayb*. Beyrût: y. y., ts.

Reşidüddin Fazlullah. *Câmiu 'l-Tevârih, Selçuklu Devleti*. çev. Erhan Göksu-H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK Basımevi, 1986.

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed. *Arâisü'l-Mecâlis: Kısasü'l-Enbiyâ*. Kahire: b. y., 1301.

Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Sevim, Ali. "Artuk b. Eksük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/414. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Sevim, Ali. "Nâvekiye Türkmenleri Sorunu". *Erdem Dergisi* 9/26 (1996), 789-792.

Sevim, Ali. *Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu Kumandanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: TTK Yayınları, 1990.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avni el-Bağdâdî. *Mir 'âtü 'z-zamân fî tevârihi 'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât. 40 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.

Somerville, Robert. *The Councils of Urban II, I: Decreta Claromontensia*. Amsterdam: Hakkert, 1972.

Stern, S. M. "İsmâ'îlîs and Qarmatians". *Studies in Early İsmâilism*. 289-298. Leiden: E. J. Brill, 1983.

Süryani, Mikhail. *Süryânî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Kütüphanesi Tercüme Kısım, 1944.

Şapolyo, Enver Behnan. *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Güven Matbaası, 1972.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu 'l-beyân an te'vîli âyi 'l-Kur 'ân*. 31 Cilt. Beyrût: y. y. 1405/1984.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülük (Târîhu 'l-Taberî)*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs 1387.

The Interpreter's Dictionary of the Bible. 2/843. New York: Hardcover, 1962.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.

Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971.

Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Basımevi, 2000.

Vardan, Müverrih. "Türk Futuhâtı Tarihi, 889-1269". *İÜEF Yayınları, Tarih Seminerleri Dergisi, Metin ve Vesikalar*. çev. Hrant D. Andreasyan. İstanbul: Millî Mecmua Basımevi, 1937.

Vasiliev, A. A. *Histoire de L'Empire Byzantin*. çev. P. Brodin - A. Bourguina. Paris: Editions A. Picard, 1932.

Watt, W. M. *Hız Muhammed Mekke'de*. çev. M. Rami Ayas - Azmi Yüksel. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

Willermus Tyrensis. *Haçlı Kroniği, Başlangıcından Kudüs'ün Zaptına Kadar*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Kronik Yayınları, 2016.

Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târihu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrût: y. y., ts.

Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yinanç, M. Halil. *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: İÜ Yayınları, 1944.

